

K PARADOKS TRETJEGA ŽIVLJENJSKEGA OBDOBJA

*dr. Ana
Krajnc
Filozofska
fakulteta*

*Starejši imajo več osebne svobode,
možnosti za uresničevanje ciljev pa manj*

Čim bolj ljudem tečejo leta, tem bolj se zavedajo, česa še niso uresničili, menijo, da so se premalo naučili in se vračajo k osebnim neizpolnjenim željam. Marsikaj so si vse življenje želeli, da bi uresničili, vendar so bile druge dolžnosti pomembnejše in lastne želje so potisnili v ozadje. Neizpolnjene želje so vedno tlele v njih. Nekateri so se jih celo sramovali ali pa so se jim zdele okoliščine neprimerne, zato o njih niso govorili. Po upokojitvi se osamljeni zazrejo vase. Nikamor več ne morejo pobegniti pred tem, kar je v njih. In kot da vidno tik-taka čas, ki ga še imajo na voljo in ga je čedalje manj, se skrite neuresničene želje še bolj oglašajo in hočejo na dan. Toliko stvari je, ki bi jih radi počeli. Končno je večina obveznosti mimo in lahko se posvetijo sami sebi, so s seboj odkriti in skušajo uresničiti osebne ambicije.

SOCIALNE MOŽNOSTI V TRETJEM ŽIVLJENJSKEM OBDOBJU

In kot da se je vse zarotilo proti njim. Sedaj, ko so postali zvesti sami sebi, ko so si prisluhnili in odkrivajo, kaj si najbolj želijo, ko bi se radi naučili kaj novega in preizkusili talente, se jim družbeno okolje hitro odmika, čedalje bolj so osamljeni in brez moči, da bi svoje ambicije in želje tudi uresničili. Po upokojitvi se v našem okolju so-

cialne možnosti ljudem zelo skrčijo. Okolje pričakuje, da se bodo odpovedali življenjskemu boju, da se bodo predali. S tem se odpovejo tudi novim ciljem in njihovo bivanje v samoti postane zelo medlo, brez življenjske napetosti, pričakovanj, veselja in žalosti. Starejši kmalu začutijo, da bodo še bolj izločeni iz okolja, če ne bodo prevzeli in pravilno odigrali vloge starih, ki jim jo okolje pripisuje. Naša raziskava o stereotipu starosti je pokazala, da so mnenja ljudi o starejših ljudeh zelo enotna. 60–80 odstotkov anketiranih ljudi, starih od 19 do 48 let, je menilo, da so starejši ljudje pasivni, mirni, zlovoljni. Pripisujejo jim temne barve (črno, sivo, temnomodro). Gledajo jih kot breme družbe in manjvredne ljudi. Starejši so po upokojitvi potisnjeni v pasiven položaj odvisnosti od drugih, za družbo so odpisani. Izgubili so svoj socialni status, ki je bil povezan s službo in poklicem, svojo osebno identifikacijo in družbeno moč. Možnosti za življenje v družbi se jim čedalje bolj krčijo. Odnáša jih na rob in tam nemočni čemijo (Krajnc, 1997).

Možnosti za delovanje so s staranjem iz dneva v dan manjše. Človek še želi povedati, kdo je in kaj hoče, vendar ga nihče več ne posluša. Rad bi igral kak glasbeni instrument, napisal knjigo, obvladal računalnik, postal vodilni v kaki skupini, rad bi izstopil iz množice in končno povedal, kdo je, saj je

tisto, kar je razvil v mladosti, samo majhen delček njega samega. V sebi nosi zakladnico bogatih življenjskih izkušenj, v njem so ujeti trenutki družbene in osebne zgodovine, a komu naj to pove, kdo ga bo poslušal. Mlajši hitijo mimo njega. Ne vidi več možnosti.

Paradoks tretjega življenjskega obdobja je nasprotje med osebnim osvobajanjem zunanjih socialnih pritiskov, ki so jih ljudje prej čutili, in dejstvom, da se socialne, ekonomske, kulturne, izobraževalne in druge možnosti z upokojitvijo naglo zmanjšujejo. Kako najti pot iz tega položaja?

Možnosti v okolju se za starejše krčijo zaradi diskriminacije ljudi po starosti. Večini ljudi se zdi »naravno« mnenje, da starejši v nobenem pogledu niso toliko vredni kot mlajši. Starejši se včasih bojijo, kako bodo ravnali z njimi zdravniki, ker niso več mladi, na vodilno mesto tudi ne morejo več priti. Od gospodarstva in drugih vitalnih področij družbe so ločeni. Tam, kjer se srečujejo ljudje z družbeno močjo, jih ni. Tak tok življenja lahko v sedanjih razmerah ustavi le človek, ki ima zelo visok, najvišji, socialni status, na primer vrhunski znanstveniki, umetniki, predsednik države in podobno. Ker imajo ženske na splošno manj družbene moči kot moški, je biti starejša ženska še slabše kot biti star moški. Socialni status

starejših žensk je še nižji od statusa starejših moških.

Nastali paradoks je socialni konstrukt in posledica razširjenega stereotipa o starejših, načina gledanja ljudi nanje. Socialni položaj starejših,

v katerega so porinjeni v okolju, ne ustreza njihovim dejanskim sposobnostim, željam, znanju in izkustvu. Čim bolj so ljudje razviti, čim več osebnih izkušenj imajo, tem bolj se med seboj razlikujejo, okolje pa jih skuša vse strpati v eno šablono, ker so

stereotip o starejših sprejeli brez lastnega premisleka in nekritično. Stereotipe sprejemamo iz okolja. Olajšajo nam življenje, ker bi morali sicer vse na novo premisliti, tako pa nam okolje ponuja že vnaprej izdelane odgovore o tem, kako se pravilno odzvati na dogajanje okrog nas. Človek pa ravna na podlagi stereotipov. S tem se delno odmakne od realnosti.

NI VSEŽIVLJENJSKEGA IZOBRAŽEVANJA BREZ IZOBRAŽEVANJA STAREJŠIH

V javnosti je bilo precej začudenja, ko smo ustanovili Univerzo za tretje življenjsko obdobje (1985). Ponavljalo se je vprašanje: »Kaj jim bo znanje? Čemu ga še potrebujejo?

Izobraževanje je danes potreba vseh ljudi, ne glede na starost. Če bi se nehalo že pri tridesetih ali štiridesetih letih, ne bi bilo vseživljenjsko. Seveda so se z razvojem, ki je navrgel tudi vseživljenjsko izobraževanje, spremenili tudi cilji izobraževanja. Prej so ljudje mislili, da se izobražujejo le zaradi poklica, službe, napredovanja pri delu, specializacije, delovnih nalog. Vse je bilo povezano z delom. Vsi drugi cilji vzgoje so bili drugotni. Vseživljenjsko izobraževanje se začne razvijati v informacijski družbi ali družbi znanja, ko se cilji vzgoje pomembno razširijo. Po Lengrandovi teoriji permanentnega izobraževanja se pod vplivom sprememb in razvoja ljudje izobražujejo lahko samo sproti, ko se pokažejo potrebe, in si tako razvijejo osebne kompetence za socialne vloge.

Z načrtnim večletnim spremljanjem prakse in iz analize letnih poročil o delu univerz za tretje življenjsko obdobje v Sloveniji smo odkrili nekaj značilnih teženj v izobraževanju starejših. Njihovo učenje se povezuje z novimi (drugačnimi od delovno aktivnega prebivalstva) potrebami in psihosocialnimi vzgibi, značilnimi za tretje življenjsko obdobje.

Neugoden socialni položaj starejših je posledica stereotipov.

Starejši ljudje nimajo več poklicne vloge. Čeprav so se upokojili, njihova proizvodna vloga ne bi smela prenehati. Usposobiti se morajo, da svoje ekonomske razmere na novo ustvarijo: na primer da drugače, bolj ekonomično ravnajo z izdatki, da stvari, ki bi jih sicer morali plačati, napravijo sami, da občasno pridobitno delajo tudi zunaj doma ali se uveljavijo v okolju s povsem novo dejavnostjo. Za vse so potrebni premislek, nova stališča in pogledi, novo znanje.

Če se nove navade uspešno razvijejo, zmanjšajo padec življenjskega standarda po upokojitvi. Tudi druga kariera naj ne bi bila le iz osebnega zadovoljstva, temveč tudi pridobitna. S stereotipom o starejših pa je povezano tudi mnenje, da naj bi starejši delali brezplačno, »ker jih tako ali tako živi družba«. V rešnici se živijo sami, vrača se jim kapital, ki so ga med aktivnim obdobjem plačevali v pokojninski sklad in so ga lahko drugi obračali. Starejši ljudje čutijo, da se je v njih nabralo veliko izkušenj. Radi bi jih prenesli, tako ali drugače, na druge ljudi. Zato se usposabljaajo za pisanje (žurnalizem, literatura), učijo se tujih jezikov ali pa bi radi sebe odkrili z izrazno umetnostjo. Na univerzi za tretje življenjsko obdobje so pogosti študijski krožki za slikarstvo, kiparstvo in tuje jezike. Želja po tem, da bi svoje občutke in misli bolje sporočali, jih žene v nadaljnje izobraževanje.

Naslednja težnja starejših, ki tudi pospešuje izobraževanje, je želja, da bi bolje razumeli svet in ljudi okrog sebe. Vpisujejo se v študijske krožke iz zgodovine, umetnostne zgodovine, literature, medosebnih odnosov, informatike, računalništva, mednarodne politike. Zanima jih tudi futurologija: v kateri smeri se razvija naša družba in svet sploh. Naštete študijske krožke dobro dopolnjujejo krožki iz filozofije, življenjskih pogledov

in študij vrednot določenega okolja (Findeisen, 1997).

Starejši navadno niso zadovoljni samo z racionalno pridobljenim znanjem. Pri izobraževanju želijo tudi nekaj doživeti, se prijateljsko navezati na mentorja in druge udeležence. Študij starejšim daje priložnost, da zadovoljujejo tudi svoje primarne psihosocialne potrebe, kot jih opredeljuje Maslow: potreba po varnosti, socialni pripadnosti, samospoštovanju, odkrivanju neznanega, estetiki in samopotrjevanju (Redenbach, 1994, str. 36).

Med drugim jim tudi izobraževanje pomaga, da pridejo iz osebne krize po upokojitvi, da se iztrgajo iz socialne izolacije in osamljenosti in da se začnejo med ljudmi spet uveljavljati. Veliko starejših živi v samskih gospodinjstvih ali s partnerjem, tako da so se družinski odnosi skrčili. Študijski krožki se zaradi tesnih medosebnih odnosov spreminjajo v primarne socialne skupine. V njih vladajo tudi čustveni odnosi, navezanost in soodgovornost, podpora in pomoč. Izobraževanje tako osmisli tudi ostalo življenje starejših. Med večletno prakso smo večkrat naveli na pripombe sorodnikov ali prijateljev, da so se, odkar se izobražujejo na univerzi za tretje življenjsko obdobje, tudi osebnostno spremenili, so bolj veseli, samozavestni, spet kujejo načrte in ne »čepijo več samo doma«.

ALI SE JE TREBA NA TRETJE ŽIVLJENJSKO OBDOBJE PRIPRAVLJATI?

Vsaka sprememba človeka preseneti. Če pride nepričakovano, povzroča v ljudeh še več napetosti in negotovosti. Ljudje se večinoma sami odločijo, kdaj se bodo upokojili, ali pa jih drugi v to prisilijo; za to vedo bolj ali manj vnaprej. Ne predstavljajo pa si, kakšne spremembe v osebnem življenju in socialnih

odnosih pomeni upokojitev. Zaman bi pričakovali, da bodo vse uspešno obvladali, če se vnaprej ne bodo pripravljali in vsaj približno vedeli, kaj jih čaka.

Ljudje najprej občutijo upokojitev kot dolg, že zdavnaj pričakovan dopust. Po treh ali štirih mesecih začutijo, da ni več povratka, in takrat se navadno začne osebna kriza. Ne vedo, kaj bi. Prejšnji pogojni refleksi, navade ne ustrezajo več. Novih pa še nimajo. Izgubljajo občutek varnosti, čutijo, da nikomur več ne pripadajo in da jih ljudje ne marajo več, da so nekoristni in njihova samopodoba začne razpadati. Poleg vsega jim upada tudi samospoštovanje. Utegne se zgoditi, da se bodo čedalje manj cenili.

Odnos z družbo je načelo daj-dam. Če človek noče, da postane odvisnež od drugih, mora družbi dajati, da bi sprejemal. V drugem življenjskem obdobju je bila najmočnejša vez z družbo služba. Kaj pa sedaj? Razviti je treba nove načine za vključevanje v družbo, se naučiti kaj novega in morda početi kaj povsem novega, drugačnega v primerjavi s prejšnjim poklicnim delom. Naštejmo samo nekaj primerov iz prakse: nekoč uslužbenec – komercialist postane kot upokojenec slikar, nekdanja medicinska sestra študira, da bi postala svetovalka ljudem v stiski (to jo zanima, izkušenj ima veliko, potrebuje le še nekaj znanja iz psihologije), nekdanji trgovec se začne ukvarjati z uokvirjanjem

slik, nekdanja natarica obiskuje novinarski študijski krožek, ker je v lokalnem časopisu objavila že nekaj krajših člankov (vse življenje je rada brala), itd. Prejšnjih sodelavcev ni več in poiskati si morajo novo družbo.

V vsaki starosti potrebuje človek druge ljudi, da ga cenijo in ocenjujejo. S tem ohranja tudi samospoštovanje, sproti oblikuje svojo samopodobo in se razvija. Brez odmevov iz okolja se ne da živeti. Če se ti skrčijo in usahnejo, oseba ne more več zadovoljevati

Socialna izolacija pomeni tudi izgubo samospoštovanja.

niti osnovnih psihosocialnih potreb. Ko se ti primanjkljaji večajo, človek postaja čedalje bolj čustven, nato pa tudi vedenjsko moten. Če je zdrave narave in če je normalno reagiral, za izgube ni neobčutljiv, temveč ga prizadenejo. K ponovni integraciji starejših v družbo danes v Sloveniji veliko pripomore izobraževanje in druženje na univerzah za tretje življenjsko obdobje.

KDO NAS PRIPRAVLJA ZA ŽIVLJENJE V ZADNJIH TRIDESETIH LETIH?

Šole od najnižjih stopenj pa vse do univerze pripravljajo predvsem za poklic, torej za drugo življenjsko obdobje. Družba nikjer ljudi sistematično ne pripravlja na to, kako naj nadaljujejo in uravnavajo svoje življenje po upokojitvi. O tem se je pri nas začelo šele govoriti. V letu 1998 sta Gerontološko društvo Slovenije in Društvo za izobraževanje starejših v sodelovanju z Zavodom za odprto družbo (Open Society Fund) začela pripravljati prvi predupokojitveni program v Sloveniji. Priročnik bo namenjen strokovnjakom (kadrovskim delavcem, andragogom, psihologom, socialnim delavcem in drugim) in obenem ljudem v letih pred upokojitvijo. Po vseh občinah so bili razdeljeni lepaki »Moja upokojitev, moj nov življenjski izziv«, ki osveščajo mimoidoče, da morajo tudi starejši s svojim življenjem nekaj napraviti.

Mreže ustanov, ki bi potrebe starejših načrtno zadovoljevale in podprle njihovo ponovno integriranje v družbo, skoraj nimamo. Vsak se mora še vedno sam znajti, kakor ve in zna. Ljudje z razvito osebnostjo se lažje upirajo zunanji pritiskom gledanja na starejše, ohranijo svoj jaz, se prilagajajo spremembam tako, da si določijo nov način življenja. Manj osebnostno razviti in izobraženi ljudje tudi pri 55 letih in več pričakujejo

pomoč od nadrejenih, se prepustijo stereotipu o starejših. Taki ljudje se v okolju počutijo po upokojitvi izgubljeni, včasih obupane, bežijo v avtodestrukcijo, telesne bolezni in psihično propadajo.

Pojavi in procesi, značilni za tretje življenjsko obdobje, so splošne narave in jih doživi večina starejših ljudi. Če pa jih doživlja vsak človek zase, osamljen na svojem domu, dobi napačen vtis, da se to dogaja samo njemu. Za svoje slabe občutke se čuti krivega, meni, da je z njim nekaj narobe, da mora biti tako. Navadno mu še na misel ne pride, da so reakcije, ki jih doživlja, nekaj normalnega, da tako čutijo tudi drugi in da je treba probleme reševati. Namesto da bi se po upokojitvi, ko imajo več osebne svobode kot prej, še bolj odpirali družbi, kot so se v drugem življenjskem obdobju (v poklicno aktivnem in z mnogimi družinskimi ter socialnimi obveznostmi obremenjenem), se umikajo v samoto in tam fizično ter psihično propadajo.

Razvite evropske države so že pred 25 leti z zakoni predpisale vsakemu delodajalcu, da je dolžan svoje zaposlene (in celo njihove družine) pripravljati na upokojitev. Z osveščanjem, informiranjem, izobraževanjem in vzgojo so pospešili nadaljnji razvoj osebnosti pri starejših, izboljšali mentalno higieno ljudi, preprečevali nastajanje socialne patologije in obogatili družbo s tem, da so tudi starejše generacije ohranjali v srčiki družbe.

Čustvene krize po upokojitvi ne predvidevajo, ta pride nepričakovano, in nimajo niti znanja niti načrta, kako bi jo obvladali. Zato jih življenje zanaša sem in tja. Prav med to krizo nastane preobrat in dokončno obračunajo z načinom prejšnjega, poklicno in družinsko, aktivnega življenja ter novim načinom bivanja v tretjem življenjskem obdobju. Prav v tem hudem kriznem obdobju se odlo-

ča, kam bo človek krenil: ali se bo utapljal v osebni krizi in izgubljal tla pod nogami, podlegel bolezni in propadal ali pa bo zaživel na novo v okviru novih možnosti, ki mu jih ponuja večja osebna svoboda (razbremenjena socialnih obveznosti) tretjega življenjskega obdobja in priložnost, da končno prisluhne sebi, svojim željam in potrebam.

Nekateri se v tej krizi prerodijo in pomlajeni »vzletijo« kot ptič feniks, ustvarjajo in se uveljavljajo ter pozneje ugotovijo, da je bilo tretje življenjsko obdobje za njih najsrečnejše obdobje. Pri prvi skupini pa narašča občutek osamljenosti, negotovosti,

obupa, pojavi se bolezen in depresija, tako da je v starosti čedalje več samomorov. Ljudje, ki nimajo v starosti zadovoljenih osnovnih psihosocialnih potreb, postajajo vedenjsko in čustveno moteni. Drugi jih od zunaj vidijo kot sitne, nemogoče, čudaške itd., ker njihovih reakcij v vedenju in čustvovanju ne morejo razumeti.

Erich Fromm je odkril, da je eden od pomembnih principov človeške narave: kdor ne more biti konstruktive, postane destruktiven. Če človek nima možnosti, da bi ustvarjal, usmeri vso svojo energijo v lasten razkroj ali razkroj okolja. Če družba organizirano ne ponudi možnosti starejšim, da v njej enakovredno sodelujejo in ustvarjalno sproščajo svojo energijo in sposobnosti, se uničevalne sile socialno izločenih ljudi obrnejo proti skupnosti in uničijo tudi druge (Fromm, 1980, str. 145–201).

PSIHOSOCIALNE POTREBE LJUDI IN TRETJE ŽIVLJENJSKO OBDOBJE

Socialne vloge ljudi se navadno z upokojitvijo bistveno spremenijo in prelevijo v nove. Na to spremembo se naj bi ljudje pripravljajo,

Tretje življenjsko obdobje je priložnost, da (znova) prisluhnemo sebi.

li že nekaj let pred upokojitvijo. Obdobje starejših enačimo s tretjim življenjskim obdobjem, drugo obdobje je čas aktivne zaposlitve in poklicnega dela, prvo obdobje je čas, posvečen šolanju in študiju.

Osnovne psihosocialne potrebe, kot so potreba po varnosti, socialni pripadnosti in ljubezni, po spoštovanju in samospoštovanju, potreba po znanju, estetske potrebe in potrebe po samopotrjevanju, so lastne vsem ljudem ne glede na starost, spol, raso ali nacionalnost. V času aktivnega poklicnega in družinskega življenja, v drugem obdobju, se te potrebe zadovoljujejo nezavedno in uteče- no prek sproti razvitih pogojnih refleksov in skoraj neopazno postanejo del vsakdanjih navad.

Praznina zazija, ko se z upokojitvijo življenje hitro in radikalno spremeni, ljudje ne spadajo več v prejšnje skupine, kot so bili navajeni (na primer delovna skupina, športni klub v tovarni, skupina vozačev na delo, ljudje v počitniškem domu itd.), in tudi ne zadovoljujejo svojih potreb več tam, kjer so bili navajeni. Zadovoljevanje potreb morajo zastaviti na novo, v novih socialnih skupinah, z novimi ljudmi in skupinami (Maslow, 1971).

Človek ohrani svoje osebno ravnotežje le pod pogojem, da so zadovoljene vse osnovne potrebe, značilne za vse ljudi. Ne dostujeta samo hrana in toplota, človek mora čutiti, kam pripada, kaj pomeni ljudem, imeti mora možnost, da se naprej razvija in uči, da zadovolji potrebo po lepem in se lahko pred ljudmi izkaže (samopotrjevanje). Če nima več možnosti, da bi zadovoljeval le eno od teh potreb, se vedenje in doživljanje osebe spremeni.

Maslow je v svoji teoriji osnovnih človekovih potreb poudaril tudi pomen zaporedja zadovoljevanja. Če ni zadovoljena katera koli nižja potreba (na primer potreba po varnosti ali socialni pripadnosti in ljubezni), ne pridejo na vrsto višje potrebe (vedoželjnost, estetske potrebe ali samopotrjevanje).

Frankl sicer v svoji knjigi Kljub vsemu sem življenju rekel da nasprotuje tako strogo postavljenemu zaporedju zadovoljevanja osnovnih potreb in dokazuje, da se to zaporedje v določenih okoliščinah spremeni: višjo potrebo lahko zadovoljimo, ne da bi prej zadovoljili nižjo. To dokazuje s primeri ljudi v posebnih življenjskih razmerah, na primer koncentracijskih taboriščih. Posebne življenjske razmere pa so tudi spremembe ob upokojitvi (Frankl, 1992).

Večino življenjskih vprašanj ljudje ne moremo sami reševati, rešujemo jih z drugimi in prek drugih ljudi. Tudi med upokojitvijo imajo pomembno vlogo organizirane oblike življenja in možnosti. Univerza za tretje življenjsko obdobje je ena od organiziranih možnosti za izobraževanje starejših.

Ob prehodu iz drugega življenjskega obdobja v tretje so zelo ogrožene zlasti potreba po varnosti in potreba po socialni pripadnosti in navezanosti na ljudi. Pri ljudeh se poraja občutek, da so ogroženi in od drugih zapuščeni. Če se niso že prej, pred upokojitvijo, ko so bili še v razmeroma stabilnem psihosocialnem in ekonomskem položaju, učili, razvijali novih stališč in si pridobivali znanja za življenje po upokojitvi, je manj možnosti, da bodo to počeli, ko so v čustveni krizi in zelo obrambno reagirajo na svoje okolje ter ljudi. Ogrožen človek se uči s težavo, ima manj zaupanja v druge in komunikacija dobi popačen pomen. Ker se med krizo počasneje uči, se še bolj zapleta in se še slabše znajde v novem položaju. Utegne se znajti v začaranem krogu, tako da ne vidi izhoda.

Začudena sem nad pomanjkanjem služb, v katerih bi starejši lahko izbirali in drugim ponudili občasno pomoč, dobili informacije o občasnem delu in ponudili svoje znanje. Pri

slovenski vladi deluje »klub seniorjev«, to je manjša skupina ekspertov, nekdanjih državnih funkcionarjev, ki so pripravljene pomagati s svojimi izkušnjami. Vendar je to le peščica ljudi, v Sloveniji pa je veliko upokoencev.

Zelo pomembno je, da se starejši ljudje naučijo na novo zadovoljevati svoje temeljne potrebe in sproti ohranjajo svoje ravnotežje in osebno srečo. Če jim pri tem ne uspe, postanejo vedenjsko in čustven moteni. Okolica jih označi za »čudake, hudobne, egoiste«. Naravna posledica tega je zapiranje vase.

SVOBODA IN NESVOBODA STAREJŠIH, UJETI V STEREOTIPIH

Starejšim se po upokojitvi (ali pa tudi če se ne upokojijo in ostanejo sami ali s partnerjem v zasebnem življenju) odpirajo nove oblike svobode in postavljajo nove meje živ-

ljenja. Poklicnih dolžnosti nimajo več, tudi družinskih ne, in končno lahko prisluhnejo sebi, svojim neizpoljenim željam in ambicijam. Končno so oni na vrsti. Nekateri se odločijo za redni študij na univerzi, nekdanji profesor tehnike študira umetnostno zgodovino, drugi latinščino, tretji se zagrizeno posveti mineralom, kamninam in fosilom – čeprav je po izobrazbi ekonomist, se njegovo znanje na novem področju tako hitro kopiči, da ga čez nekaj let »okrona« s samostojno razstavo svojih zbirk itd.

V našem družbenem okolju so še vedno zelo živi stereotipi o starosti ali značilni pogledi na starost in starejše, ki se prenašajo iz roda v rod in od osebe do osebe, ne da bi njihov »sprejemnik« preverjal, ali so taka stališča tudi izraz dejanskih razmer. Socialne stereotipe sprejemamo iz svojega okolja tudi o drugih pojavih, ne samo o starosti. Pomagajo nam živeti, ker nam skrajšajo pot do

osebnega mnenja. Kaj bi bilo, če bi morali sami raziskati, koliko trditev je sploh veljavnih? V tem primeru bi bila naše učenje in razvoj za to, da se na okolje primerno odzivamo, zelo počasna. Na mnoga vprašanja sprejmemo že vnaprej pripravljene, dane odgovore. Med drugimi socialnimi stereotipi je v slovenskem kulturno-socialnem okolju zelo pogost stereotip o tem, kakšne lastnosti imajo starejši ljudje.

Med nami živijo starejši, za katere ne vemo, kdo so, kakšni so, ker smo že vnaprej prepričani, da so starejši: ljubeznivo plašni, sitni, potrti, preudarni, molčeči. Poleg teh čustvenih stanj jim pripisujemo tudi vedenje, in sicer, da večinoma mirujejo, sedijo, poležujejo ali pa potujejo. Nikakor pa jih ne vidimo v družbeno dejavni vlogi.

Vsi smo pod vplivom socialnih stereotipov o starejših. Ker so to le predsodki, in ne izraz realnosti, se upravičeno vprašamo, kakšni so zares starejši ljudje.

Na Oddelku za pedagogiko in andragogiko Filozofske fakultete v Ljubljani smo raziskovali socialne stereotipe o starejših v letih od 1994 do 1997. Delna raziskava še vedno poteka. Empirični podatki so pokazali, da ljudje ne glede na starost, spol ali socialni status pripisujejo starejšim zelo podobne lastnosti. V zadnjem desetletju, ko se je tudi pri nas pojavila brezposelnost, se razhajajo mnenja o tem, ali so starejši odvisni od drugih ali so samostojni. Po-

kojnina je videti čedalje bolj zanesljivejši vir dohodka, kot je služba ali plača, zato zmeraj več ljudi ocenjuje starejše osebe kot samostojne. Med zbiranjem podatkov je že skoraj polovica odgovorov potrjevala mnenje, da so starejši samostojni. To se pojavlja zlasti pri mladih ljudeh do dvajsetega leta starosti, ko je doživljanje starih staršev in občutka varnosti ter opore, ki jim ga dajejo, še zelo močno. Ljudje srednje starosti pa vidijo starejše še

vedno pretežno kot odvisne ljudi (Krajnc, 1997).

Pojavlja se vprašanje, ali starejši šlovek biološko ne more biti vesel ali je to del socialne igre, ker mu ne dovolimo, da bi bil vesel, razigran. Javno mnenje starejšim povsem odreka prodornost (0,5 odstotka odgovorov), čeprav se pogosto v različnih položajih zaradi bogatih izkušenj in rutine hitreje znajdejo kot mlajši. Ali res starejši objektivno niso sposobni biti prodorni, kljub svojim bogatim življenjskim in delovnim izkušnjam, ali so taki, ker smo jih socialno izločili in jim prodornost kot sposobnost odrekamo? Starejšim pripisujemo negativna čustva, pomanjkanje sposobnosti, pozabljivost in negotovost. Manj omenjamo kaj pozitivnega. Zato se mlajši starosti bojijo in ne gledajo nanjo kot na obdobje, ko bodo dokončno uživali sadove prejšnjih življenjskih obdobj in svobodo bivanja.

Ljudje pripisujejo starejšim predvsem pasivnost, nedejavnost. Če se vedejo drugače, se jim zdi to neprimerno. Če se kdo ne ravna po teh splošnih vzorcih, mu grozi, da bo postal v očeh ljudi čudaški ali neprilagodljiv, lahko se zgodi, da ga bodo imeli za zlobnega, neumnega, čudaka. Aktivnega življenja si v zvezi s starejšimi ne predstavljajo.

Skladno z razpoloženjem in oblikami vedenja pripisujemo v našem socialnem okolju starejšim tudi temne barve. Prevladuje siva. Živahne barve, rumena in rdeča, skoraj niso omenjene.

S predstavo o starejših okolje hitro vpliva in modelira vedenje ter počutje ljudi po petdesetem letu starosti. Starejša oseba se pod vplivom zunanjih pritiskov lahko zelo hitro vda, zlasti če ni imela že prej v življenju močne lastne identifikacije, razvitega ega in dovolj samozavesti, da se negativnim vplivom upira tudi po upokojitvi, ko svojega socialnega statusa ne more več graditi na službi in poklicu. Starejši se v začetku prilagaja-

Starosti se ljudje bojimo prav zaradi močno zakoreninjenih stereotipov.

jo in pretvarjajo, da so to, kar okolje predvideva, sčasoma to tudi postanejo in jim novo vedenje preide v navado.

Še vedno gledamo na starost, kot so gledali v preteklosti. Če se srečamo s starejšimi iz bolj razvitega sveta, na primer ZDA, se nam zdi jo nenavadni in smešni, ker je njihovo vedenje že drugačno, tudi njihove barve so drugačne: živahne in izrazite. Njihov odnos do okolja je pogumnejši, enak, kot so ga imeli, ko so bili še mlajši. Pri nas se socialna zaozalost pozna marsikje in med drugim tudi v odnosu do starejših. Z nadaljnjim socialnim razvojem, ki bi ga organizirano pospešili v naši družbi prek javnih občil in drugih sredstev za množično spreminjanje stališč ljudi, si obetamo, da bo tudi odnos do starejših in pogled nanje postal sodobnejši.

VZGOJA KOT USPOSABLJANJE STAREJŠIH ZA OHRANJANJE SOCIALNEGA STATUSA

Starejših ljudi v družbi skoraj ne zaznavamo, ker se v javnosti ne pojavljajo v skupinah, tako kot se ljudje srednje starosti ali mlajši, ko nastopajo združeni v velikih podjetjih, velikih političnih in drugih organizacijah, prek katerih vstopajo v javnost. Množica starejših se po upokojitvi razprši in ponikne ter skoraj nima več priložnosti, da bi se družila v skupinah. Vsak zase doživljajo svojo usodo v samoti in prikrito očem javnosti. Starejši spadajo med socialno izločen del populacije in živijo na robu družbe, ker nimajo družbene moči.

Izobraževanje odraslih ima v drugih državah posebne izobraževalne programe za razvijanje sposobnosti za pridobivanje družbene moči (education for empowerment) in za izboljšanje osebnega socialnega položaja. Ljudem pomagajo, da spreminjajo stališča, se učijo novih vrednot, se ozaveščajo o svojem položaju v družbi in usposabljaajo za in-

tegracijo ter aktivno delovanje v okolju. Podobni izobraževalni programi so na voljo tudi drugim socialno marginaliziranim skupinam: ženskam, mladim brezposelnim in invalidom. V Sloveniji še nismo začeli uvajati izobraževalnih programov za pridobivanje družbene moči. Za nas je to nov pojav, ki še nima niti pravega slovenskega izraza. Ker se danes vse hitro spreminja, predvidevamo, da bo tudi pri nas kmalu spadal med popularne izobraževalne programe, namenjene zaposavljenim, med drugim tudi funkcionalno nepismenemu delu prebivalstva, ki je preživetveno ogroženo.

Glede na zastarele stereotipne poglede na starost prevladuje mnenje, da spada problematika starejših k socialni problematiki in zdravstvu. Starejši večinoma nimajo dostopa do medijev, javnega nastopanja, aktivna vloga v gospodarstvu jim je celo zakonsko omejena, tudi za sodelovanje v kulturi skoraj ni

Po svetu izobražujejo starejše za vnovično pridobivanje družbene moči.

Mnenja v raziskavah kažejo, da je organiziranih oblik sodelovanja starejših v družbi veliko premalo, da bi zapolnile socialno praznino, nastalo po upokojitvi. Imeti samo društvo je premalo, saj tudi ljudje srednje starosti ne zadovoljujemo svojih socialnih potreb samo prek društev, temveč smo mnogo širše vpeti v družbo: prek gospodarstva, kulture, športa, izobraževanja, medijev in drugih oblik javnega življenja. Če se vezi s socialnim okoljem pretgajo (na primer ob upokojitvi), ugaša tudi socialni status osebe in kmalu se znajde izolirana na robu družbe. Tudi starejši bi poleg društva potrebovali še druge organizirane možnosti za nadaljevanje svojega življenja na način, ki ga želijo in zmorejo tudi po upokojitvi. Le tako se bodo njihove primarne psihosocialne potrebe, ki so del narave vsakega človeškega bitja, primerno in sproti zadovoljevale.

možnosti. Organizacija, ki jim je posebej namenjena, je Zveza upokojencev Slovenije. Ta skrbi zlasti za rekreativno dejavnost v društvih, njeno poslanstvo pa bi moralo biti tudi v prilagajanju zakonodaje in družbeno struk-

turnih ovir, ki preprečujejo, da bi v družbi živeli složno ljudje vseh starosti. Za nastajanje družbe vseh starosti, to je moto letošnjega leta starejših, bi moral postati družbeni položaj starejših enakovrednejši drugim. Zakaj bi se morali starejši ljudje otepati z revščino, če želijo še delovati tudi na ekonomskem področju in so za to kompetentni?

STAREJŠI ODRASLI V ŠTEVILKAH

Od leta 1984 deluje v Sloveniji Univerza za tretje življenjsko obdobje. Ima več kot 7.500 študentov v 18 enotah po vsej Sloveniji. Za izobraževalni program je veliko, če zajame tolikšno število študentov, če pa gledamo z vidika množice upokojencev (457.000), je to malo. Tako Univerza za tretje življenjsko obdobje pokriva le del potreb starejših, da se še naprej osebno razvijajo in izobražujejo, da se sproti usposablajo za to, da se

ustrezno odzivajo na svoje spreminjajoče se okolje. Pomen izobraževanja starejših vidijo tudi v novih možnostih za stike z ljudmi in nove dejavnosti v tretjem življenjskem obdobju.

Starejši in upokojenci nista povsem identični kategoriji prebivalstva. Med upokojenci so tudi mladi ljudje in med starejšimi niso vsi upokojeni. Približno pa se ti dve kategoriji ujemata.

Na splošno se družbe starajo. Delež starejšega prebivalstva je v razvitih državah in v deželah v razvoju čedalje večji. V vseh državah ugotavljajo, da delež otrok in mladine v družbah upada in da narašča število starejših (Krajnc, Findeisen, Mijoč, 1993, str. 14–16).

Starostni razpon je pri upokojencih zelo velik, 69 let. Seveda so to skrajni primeri zelo mladih in zelo starih upokojencev. Pri večini traja tretje življenjsko obdobje 25 do 30 let in ni veliko krajše od poklicnega in tudi

Število upokojencev se v Sloveniji približuje četrtini prebivalstva (22,9 odstotka) in je že preseglo delež šolajočih se otrok, 21 odstotkov leta 1997 (Eurydice, 1998-1, str. 48). Število pa še vedno narašča, v enem letu je naraslo za 0,98 odstotka. Aktivnega prebivalstva je bilo v Sloveniji leta 1998 nekaj manj kot prejšnje leto, 53,1 odstotka, in se je v zadnjih letih zmanjševalo.

sicer aktivnega drugega obdobja življenja. Pomislimo, koliko je v določeni družbi posvečenih ustanov in programov drugemu in koliko tretjemu življenjskemu obdobju, koliko zdravstvenih ustanov, šol, počitniških domov in drugih organizacij je namenjenih prvemu življenjskemu obdobju in koliko tretjemu.

ODLOČITEV ZA DRUGO KARIERO

Nekateri upokojenci začnejo v tretjem življenjskem obdobju svojo »drugo kariero«. Ti imajo za svoje življenje po upokojitvi bolj dolgoročne cilje. Začnejo se ukvarjati z nečim povsem novim, kot so se prej. Preostane jim še 20 do 30 in nekaterim še več let življenja, da se v novi karieri vzpenjajo navzgor. Tako se na primer nekdanja učiteljica posveti podjetništvu, komercialist slikarstvu (ima čedalje več svojih razstav), nekdanja delavka iz elektroindustrije organizira službo pomoči na domu pri na smrt bolnih bolnikih, njena kolegica pa servis za čiščenje, računovodja se načrtno posveti pisanju otroških zgodb, za začetek jih objavlja v otroških revijah, njegov cilj pa je izdati svojo knjigo itd. Tako ravnajo tisti, ki so zaslutili, da je tretje življenjsko obdobje lahko daljše od drugega in da mora imeti človekovo življenje vsebino, načrte in cilje ali pa bodo podlegli bolezni in sami sebe uničili.

Delež starejšega prebivalstva narašča povsod po svetu.

IMETI ALI BITI?

E. Fromm je že v začetku sedemdesetih let napisal knjigo *Imeti ali biti* (To Have or to Be). Odrasli se na začetku svojega življenja pehajo za tem, da bi materialno čim bolj preskrbeli sebe in svojo družino, osnovni motivi po petdesetem letu starosti pa se prevesijo h kulturnim vrednotam. Največja želja starejših je, da bi svoji osebnosti dodajali nove razsežnosti, da bi postali nekaj novega, kar prej niso bili. Zanima jih zlasti kultura, kakovost medosebnih odnosov, komunikacija z ljudmi in razumevanje sveta. Materialne vrednote se jim zdijo manj pomembne, kar pa ne pomeni, da bi lahko mlajši starejše izkoriščali z brezplačnim delom. Večino navdaja želja, da bi bogastvo svojih izkušenj sporočili drugim, mlajšim in tako še poglobili svoj »biti« (Fromm, 1980).

Kdor se tako sistematično pripravlja na tretje življenjsko obdobje, se mora bolj obsežno in dolgotrajno izobraževati. S tujih univerz nam v mednarodnem združenju za univerze za tretje življenjsko obdobje LiLL (Learning in Later Life) poročajo, da se v rednih programih univerz pojavlja čedalje več ljudi, ki so stari več kot 55 let (New Technologies ..., 1998). Študij vzamejo upokojenci zelo resno in tudi kmalu diplomirajo. Navadno že sproti počnejo to, za kar se učijo, in motivacija za študij je zelo velika.

Še vedno je med starejšimi več takih, ki imajo močan interes, da bi se naučili kaj novega, kar so si že dolgo želeli, a niso imeli časa nikoli uresničiti. Take želje se lahko omejijo na znanje novega tujega jezika, igranje instrumenta, bolj poglobljeno poznavanje fotografije, pisanje za časopise, gojenje kamelij, kiparjenje, klekljanje, plavanje (če prej niso znali plavati), folklorne plesne, gradbeništvo (prezidava hiše), zdravilne rastline, umetnostno zgodovino itd. Vendar želijo tudi to razmeroma manj obsežno znanje po diplomah spremeniti v dejansko aktivnost, z no-

vim znanjem hočejo nekaj početi, da bi tudi drugim ljudem dokazali, kaj znajo. Znanje je mrtvo, če se ne izraža v odnosih do drugih

ljudi (Findeisen, 1999). To svojo željo zadostijo le občasno, ko na primer prevedejo pesniško zbirko, dajo svoje slike na skupinsko razstavo, objavijo članek, uspešno vodijo gradnjo sinove hiše itd.

Občasno prevzemanje odgovornosti in nastopanje v javnosti še ne zadovoljuje stalne potrebe ljudi po samopotrjevanju. Spremeniti bi jih morali v bolj stalne dejavnosti, s katerimi bi trajneje zadovoljevali osnovne psihosocialne potrebe.

SKLEPNE MISLI

Ali si družbo vseh starosti želijo samo starejši? Ali bi bilo tako geslo sprejemljivo tudi za leto mlajših? Zakaj sploh moramo imeti leto starejših, teden otroka, dan žena itd? Morda zato, ker so naštetih zapostavljeni in jim hočemo posvetiti vsaj malo pozornosti. Kakorkoli že, leto starejših je tu. Nekatere države

Gledanje na starejše bi se precej spremenilo, če jih ne bi več obravnavali enako po predsodkih, temveč bi v njih gledali predvsem posameznike, ki so si med seboj zelo različni. S tem bi dobili možnost, da ohranijo svojo družbeno moč in po svojih željah ter sposobnostih nadaljujejo svoje življenje. Sožitja vseh generacij ni brez osveščanja mlajših in starejših. Navlaka v šolskih učbenikih in celo umetniških delih preprečuje, da bi socialni stereotip o starejših vsaj omilili, če že ne zamenjali s sodobnejšim mnenjem. Poleg osveščanja lahko tudi sistematični postopki in ukrepi v javnosti veliko pripomorejo k družbenemu razvoju.

so se ga lotile bolj praktično in bodo pustile za seboj dosežke, kot so borze dela za starejše, založbe za starejše pisce, nove revije, nova mreža univerz za tretje življenjsko obdobje in podobno. Druge, manj razvite, organizirajo različne proslave, govore, tako da

Vrednote starejših se iz materialnega sveta selijo v duhovni svet.

se vse spremeni v besede, za njimi pa kasneje skoraj ni sledu.

Znan tolminski pregovor pravi: »Brez enega človeka lahko shajaš, brez ljudi ne.« To globoko človeško resnico so znanstveniki izrazili s trditvijo, da je človek družbeno bitje in potrebuje ljudi za svoje ravnotežje, za zadovo-

Geslo letošnjega leta starejših je za družbo vseh starosti.

ljevanje osnovnih psihosocialnih potreb. To splošno pravilo človeštva velja za vse starosti, rase in oba spola. Ljudje so nam tako potrebni kot voda in hrana. Brez njih ne moremo živeti. Če smo z upoko-

jitvijo izgubili sodelavce, si moramo poiskati druge skupine, v katerih bomo delovali in jim pripadali. Pogosta oblika so tudi študijski krožki na univerzah za tretje življenjsko obdobje in druge.

V medosebnih odnosih naj bi imela oba, ki vstopata v odnos, možnosti, da v tem odnosu vsak odkriva in zadovoljuje svoje potrebe. Če zadovoljuje potrebe samo eden, drugi pa ostane praznih rok, se medosebni odnosi spreminjajo iz uporabe v zlorabo. Človek, ki v odnosu izsili le zadovoljevanje lastnih potreb, izkorišča drugega za svoje namene (Brajša, 1978).

Tretje življenjsko obdobje se je pojavilo z industrijsko revolucijo. V industrijski družbi so bili najpomembnejši fizično delo, moč in zdravje človeka, ideal je bil mlad, močan, zdrav moški. Nihče ni upošteval znanja, izkušenj, sposobnosti in osebnostnih lastnosti starejših. Fizično šibkejši so bili pod vplivom kulta fizične moči odpisani. Tako so postali v tem obdobju starejši socialno izločen del prebivalstva. Pri njih je zadovoljevanje temeljnih psihosocialnih potreb (potrebe po varnosti, socialni pripadnosti, izražanju in sprejemanju čustev, spoštovanju in samospoštovanju, odkrivanju neznanega, estetiki in samopotrjevanju) močno ovirano. Nagel upad socialnega statusa, s tem pa tudi vplivnosti v okolju,

družbene moči in možnosti za delovanje zelo zmanjšajo socialne stike in normalno nadaljevanje življenja tudi po upokojitvi. Šele ponovno pridobivanje družbene moči in enakoverden položaj v družbi bi starejšim ponudil možnosti, da živijo po svojih sposobnostih in željah in lahko o svojem življenju odločajo sami in ne po pavšalnih ocenah drugih.

V kmetijski družbi so živeli ljudje vseh starosti složno. V velikih družinah so bili najstarejši člani ugledni in spoštovani, le njim so pripisovali modrost, zato so jih mlajši upoštevali in spoštovali ter poslušali njihove odločitve. Pripadanje določenemu stanu je jasno začrtalo položaj človeka v kmetijski družbi. Vse življenje je pripadal določenemu stanu, v njem se je znašel že z rojstvom in starost ni spremenila njegovega družbenega položaja. Dninar je ostal dninar, veleposestnik pa je užival ugled bogataša do smrti.

Problem tretjega življenjskega obdobja se pojavi šele v industrijski družbi, socialni status dobi človek glede na službo in poklic (v drugem življenjskem obdobju). Ko se upokoji, to izgubi. Zdi se, kot da bi bil socialni status, določen s službo, ljudem le posojen za nekaj časa, v aktivnem obdobju, ko so zaposleni. Že sama oznaka »aktivno obdobje« (za drugo življenjsko obdobje) nam veliko pove. Če je to aktivno obdobje, je drugo obdobje »pasivno obdobje«.

Diskriminacija po starosti se je začela z nastajanjem industrijske družbe. Industrija je potrebovala zdrave, mlade in fizično močne ljudi. V primerjavi s prejšnjo kmetijsko družbo socialni status starejših med vzponom industrije naglo upada.

Znamenje za razmeroma slabo socialno razvitost pri nas (saj se več desetletij nismo posvečali ljudem, temveč strojem in državi) je še vedno zelo očitna diskriminacija starejših v družbi. Ne glede na to, kakšne prednosti in sposobnosti imaš kot človek, si avtomatično manj vreden, če si starejši. S takim odnosom

Informacijska družba ali družba znanja prinaša nove vrednote. Človeka cenimo po njegovih sposobnosti, ustvarjalnosti, znanju, izkušnjah in kompetencah. Pri delu in v življenju se čedalje bolj poudarjajo intelektualne in druge (tudi čustvene) sposobnosti ljudi, ustvarjalnost in osebnostne lastnosti. S tem se zlasti pohvalijo starejši ljudje, naštetega imajo vsekakor več kot mladi v prvi fazi zbiranja svojih izkušenj.

do starejših veliko izgublja predvsem družba, ker zavrže že doseženo bogastvo »človeških virov«, in posamezniki, ker se po upokojitvi v družbi dušijo v neenakopravnih odnosih, postajajo zaradi razmer čustveno in vedenjsko moteni, nesrečni in nato zbolijo. Doživljajo krivičen odnos družbe do njih in se počutijo zavržene, čeprav so sami prepričani, da bi lahko še veliko ustvarili. Iz tako negativnih čustev se ne more razviti nekaj dobrega. V industrijski družbi so bili po svoje diskriminirani tudi mlajši ljudje in ljudje srednje starosti. Javnost jim je priznala predvsem proizvodno funkcijo, delo, zaposlitev. Sodelovanje v kulturi in skrb za medosebne odnose sta bila porinjena v ozadje in zane-marjena. Vse je bilo podrejeno proizvodnji, tudi človekove potrebe.

Informacijske družbe (razvite države) čedalje bolj izenačujejo položaj ljudi v skupnosti ne glede na starost. Čedalje bolj poudarjajo individualnost in osebnostni razvoj, ker je proizvodno delo odvisno predvsem od ustvarjanja in idej ljudi. Unikatni izdelki, izvirne ideje, proizvodi, ki zahtevajo malo surovin in energije, se najvišje cenijo in so gonilna sila sodobne ekonomije. Postopoma se rehabilitira človek kot vrednota in s tem se izboljšuje tudi položaj starejših v družbi. Človeka cenimo zaradi njegovih lastnosti. Čedalje večjo vlogo ima subjektivnost. Te družbene spremembe vplivajo tudi na živ-

ljenjske razmere mlajših. Čim več izkustev imajo ljudje, tem izvirnejše so njihove ideje in sposobnejši so za ustvarjanje inovacij. Ugotovili so, da se ljudje z leti med seboj zmeraj bolj razlikujemo, ker se čedalje bolj izraža naša individualnost. Navedene ugotovitve nakazujejo, da se bo status starejših v informacijski družbi izboljševal in postopoma izenačil z ljudmi drugih starosti (Toffler, 1991).

Usoda starejših ne more biti brez družbenega načrta in prepuščena vzgibom posameznih ljudi in temu, kako se bo kdo znašel. Tako kot za otroke in mlajše ljudi morajo v družbi delovati mreže ustanov, v katerih se življenje upokojencev normalno nadaljuje tudi po upokojitvi. Tako kot preostali svet smo tudi pri nas sprejeli načelo vseživljenjskega izobraževanja. Oglejmo si, koliko je narejenega za izobraževanje otrok (od ministrstva do številnih šol) in koliko za izobraževanje starejših. Podobno primerjavo lahko naredimo tudi z zavodi za zaposlovanje ljudi srednje starosti in s tem, da starejši nimajo niti ene »delovne borze« v vsej državi, v kateri bi za svoje in družbeno dobro še naprej lahko ponujali svoje storitve.

Starejši so postali izločen del prebivalstva s pojavom industrijske družbe.

LITERATURA

- Krajnc, Ana: Stereotip o starejših v socialno-kulturnih razmerah Slovenije, Filozofska fakulteta, raziskovalna monografija, 1997.
- Maslow, Abraham. The Farther Reaches of Human Nature, The Viking Press, New York, 1971.
- Older Adults and the New Communication Technologies. Learning in Later Life, št. 2, ZAWIW, Ulm, 1998.
- The Use and the Benefits of the Internet in the Seniors' Studies, LiLL Conference, Ulm, 1998.
- Bilten Univerza za tretje življenjsko obdobje, Ljubljana, 1999.
- Statistična dokumentacija, ZPIZ, Ljubljana, 1999.
- Euridyce, Vzgoja in izobraževanje v besedah in številkah, letnik 1998, št. 1, MŠŠ, Ljubljana, 1998.

- Krajnc, Ana, Findeisen, Dušana, Mijoč, Nena: Kako smo snovali slovensko univerzo za tretje življenjsko obdobje, Univerza za tretje življenjsko obdobje, Ljubljana, 1993.
- Fromm, Erich. Anatomija ljudske destruktivnosti, Naprijed, Zagreb, 1980.
- Frankl, Viktor: Kljub vsemu rečem življenju da, Mohorjeva družba, Celje, 1992.
- Redenbach, Sandi: Self-Esteem: Success, Call Central Press, Davis, California, 1994.
- Fromm, Erich: Imati ili biti, Naprijed, Zagreb, 1980.
- Findeisen, Dušana: Jezikovna vzgoja za tretje življenjsko obdobje, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1997.
- Izobraževanje starejših v Franciji, prevod, UNESCO, Univerza za tretje življenjsko obdobje, Ljubljana, 1987.
- Fajdiga - Sever Petja: Slovenska univerza za tretje življenjsko obdobje, Andragoško društvo Slovenije, Ljubljana, 1993.
- Findeisen, Dušana: Družba za ljudi vseh starosti, Šolski razgledi, št. 4, 20. februar, str. 1, 1999.
- Findeisen, Dušana: Je izobraževanje starejših odraslih zrcalo razvitosti civilne družbe, Novičke, ACS, 1999/12, str. 8, Ljubljana, 1999.
- Krajnc, Ana, Findeisen, Dušana, Mijoč, Nena: Kako smo snovali slovensko univerzo za tretje življenjsko obdobje, Univerza za tretje življenjsko obdobje, Ljubljana, 1992.
- Findeisen, Dušana, Krajnc, Ana: The Third Age University in Slovenia, Journal of Educational Gerontology, 6. januar 1991, str. 31-45, University of Lancaster, Lancaster, 1991.
- Brajša, Pavao: Splošna psihodinamika samoupravnega vedenja, Delavska enotnost, Ljubljana, 1978.
- Toffler, Alvin: Power Shift, Bantam Books, New York, 1991.
- Learning in Later Life, A Path to Productive Ageing, poročilo konference, Wolvehampton, NIACE, 1999.